

Царівна. Вибрані твори

КУПИТИ

Ніжна душею бунтарка, яка жила на зламі епох, країн і світів. Майстерна мисткиня, яка словами малювала чарівні пейзажі й влучні психологічні портрети. Це Ольга Кобилянська — письменниця, яка підписувала твори власним ім'ям за часів, коли її колеги ховалися за псевдонімами.

Якщо вам хочеться зупинитися й відпочити душею чи набратися сил для руху вперед — саме її твори надихнуть вас. Драматична історія «В неділю рано зілля копала» покаже нові грані кохання. А героїні повістей «Царівна» й «Людина» — живі, рішучі, волелюбні — поділяться з вами світлом своїх душ і допоможуть розгорнути крила, щоб летіти до мрії.

Ольга
Ковалевська

ЦАРІВНА

Вибрані твори

КСД

Ольга
Ковалевская

Ольга
Кодунська

ЦАРІВНА
Вуораті твоя

Збірка

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2022

ISBN 978-617-12-9389-2 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Дизайнер обкладинки Петро Вихорь

Кобилянська О.

К55 Царівна. Вибрані твори : збірка / Ольга Кобилянська. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. — 448 с.

ISBN 978-617-12-9315-1

Ніжна душею бунтарка, яка жила на зламі епох, країн і світів. Майстерна мисткиня, котра словами малювала чарівні пейзажі й влучні психологічні портрети. Це Ольга Кобилянська — письменниця, що підписувала твори власним ім'ям за часів, коли її колеги ховалися за псевдонімами.

Якщо вам хочеться зупинитися й відпочити душею чи набратися сил для руху вперед — саме її твори надихнуть вас. Драматична історія «В неділю рано зілля копала» покаже нові грані кохання. А героїні повістей «Царівна» й «Людина» — живі, рішучі, волелюбні — поділяться світлом своїх душ і допоможуть розгорнути крила, щоб летіти до мрії.

УДК 821.161.2

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2022
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2022

Людина

Присвячено високоповажній Наталі Кобринській

*Das Reich der Lüge ist aufrecht, wie es noch niemals
gevesen. Die Wahrheit selbst wagt sich, nur in gleissenden Fetzen
vermummt, aus ihrem Winkel hervor...^{[1](#)}*

^{[1](#)} Царство брехні панує, як ще ніколи дотепер. А правда відважується виповзати зі свого кутка не інакше, як закутана в привабливо-яскраві ганчірки... (нім.).

I

Пан Епамінондас Ляуфлер прожив добрі часи. Був ц. к.² лісовим радником, мав велике поважання, великий вплив і великі доходи. А що він мав між іншим, так «побічно», ту слабу сторону, що любив одушевлятися гарячими напівками, — се не мало нікого обходити. Про се не мав він нікому здавати справоздання. Хіба б собі самому. А тому, що був з собою у згоді, тому, що розумів себе, як розумів і свої лісові справи, тож і ходив (як кажуть простенькі люди) «годинник зовсім у порядку». Відтак, коли слаба сторона змоглась та стала збагачуватись більшими наслідками, коли показалось, що великі причини спроваджують і великі події... тоді й настало... та про се вже опісля...

Пан Ляуфлер був жонатий і мав чотири доньки й одного сина. Остатнього любив він несказанно, ба навіть обожав. «Се буде гординя мого життя, світило цілої родини, се чоловік будучини!» — мовляв він часто до своєї жінки й добрих знайомих. Добра жінчина, котра так само обожала одинака, вірила смілому віщуванню свого мужа. Вона бачила сама не раз у своїх мріях сина лісовим радником, бачила, як він їздив у елегантній колясці, гордими кінями, біля нього багата жінка, його здоровлять низенько малі й великі, старі й молоді; бачила його також поважним лікарем-радником у товаристві високих осіб, що з ним дружно балакають. Часами зміняв муж будучими свій завід³ й вибирав становище надвального радника. Супроти того не мож було вже нічого закинути. А як се звучало шумно! «Високоповажний пан Герман-Євген-Сидор Ляуфлер, ц. к. надвальный радник!» Надвальный радник! Ні, надвальним радником буде, мусить бути. Се якраз мудріше, ніж лікарським радником або лісовим радником! Ну, щодо остатнього, то воно припало їй лише так *en passant*⁴ на думку, бо її муж займав припадком те становище. Однак усякий, хто мав лише цятинку дару думати, мусив признати, що лісовий радник не те, що надвальный радник! А коли є вже хто раз надвальним радником, тоді й до міністра судівництва недалеко. Ой, боженьку, що то не коїться все в чуднім бігу часу! Вона не була одна з тих, котрі вірують в чуда, в протекцію, або що таке. Борони боже: так низько вона ще не упала, тож саме і не думав так ніхто в домі її та її мужа. Вона хотіла речі лише так брати, як

вони сам; собою представлялись. Наприклад, хто був от хоть би там і Гамбетта (котрого вона бачила оногди в *raporticum*), нім став славним на цілу Францію? Яким був Колумб, нім відкрив Америку? Певно, «не таким славним, яким уже став опісля. Був і ще такий один, що сягав немов під небеса. Ах, що то їй все так із пам'яті вибилося, і вона собі ні імені, ні року не могла пригадати! Головне однак в тій події було те, що хтось там в молодих літах був пастухом, а на старість став митрополитом. Однак — куди ж вона загналась? Аж сміх бере. Герман-Євген-Сидор не був ані бідним хлопцем, що вичісував вовну у свого батька (як се робив той бідняка, той Колумб), а вже найменше пастухом. Він був сином ц. к. лісового радника і міг легше, ніж кождий інший, дістатись на таку висоту. Інших перепон не могла доля поставити. Щождо тих пари шкільних років, про котрі люди стільки заводять, то вона ними мало журилася. А коли є вже хто раз в університеті, то літа минають, неначе б їх і не було. Герман-Євген-Сидор не виказував на тепер особлившої охоти до науки, але (того б вона й рада бачити, хто б науку любив) чи ж можна було йому, тому живому хлопцеві, робити з сього закид? Він же не належав до тих бездушних натур, котрі вміють годинами нерухомо на твердих шкільних лавках пересиджувати; а противно, був один із тих величаво уложених характерів, котрі вимагають іншого проводу й поведення, як, приміром, звичайні сини; урядників, або — надто мужиків!! Однак висушені тверезі професори (вона їх ненавиділа), котрі з пожовклими щоками, наче мумії, проходжувалися й молодості, мабуть, зовсім не розуміли, вони не могли його зрозуміти! Немилий наслідок сього був такий, що збилися з правого шляху, що взяли «п'як»⁵ на нього, прозивали його сильну волю «упрямістю і злосливістю», а його смілі, свободні бесіди і дотепні діла називали вони попросту трійлом для цілого класу, ще й переслідували його, в повнім значенні слова, на смерть...

Під час, коли син невпинно розвивався, підростали й доньки. Природа обдарувала їх під кождим взглядом щедро; крім того, посишала їх пані радникова на науку французької мови й музики; батько займав гарне становище, тож по балах, домашніх забавах та інших вечірках рвалися за ними молоді люди... І так усміхалась пані радниковій будучина ясна та чиста, наче та днина весняна, і вона називала її в своїм серці своєю «другою будучністю».

І ґаздівство розуміли вони неабияк! Розуміли його так, як його в нинішніх часах не розуміє перша-ліпша жінка! Про се дбала пані радникова ще заздалегідь. Вона не належала до тих жінок, котрі супокійним оком глядять на доньок, наколи ті беруть книжку до рук і в будню днину та читанням безбожних любовних дурниць або й інших пустих діл крадуть час богові. Правда, зовсім без гріху в тім взгляді не були її дві середущі доньки (найстарша перебувала в одній кривнячці, а наймолодша була ще незріла до того трійла), Олена й Ірина. Через се вона мала не раз і гіркі хвили. Особливо Олена спричинювалася головню до сього. Повинишпорювала, бог зна звідки тоті варіяцтва⁶ на день божий та й проглитала їх у цілім значенні того слова! А як розуміла про се опісля розказувати! Юрбою окружали її мужчини, і то ще молоді, а вона говорила, розбирала і перечилась, що тільки — боже, змилуйся! Бесіди пекучі, — немов залізо, небезпечні слова, як: соціалізм, натуралізм, дарвінізм, питання жіноче, питання робітницьке бриніли, мов бджоли, біля чесних ух пані радникової й лякали, наче страшила, в білій днині її набожну душу, денервували її та спроваджували безсонні ночі... Мало що розуміла вона з того; відчувала однак (справдешнє чисте серце материнське завсігди на правій дорозі), що дуже лихий і небезпечний демон заволодів душею доньки, котру пані радникова так обережно стерегла, та й вніс її в країну смішливості й безумства! Наче іскри огняні сипалися слова з уст дівочих і падали важкими ударами на бідну жінчину. Ах, що вона сього дожити мусила, що її донька розвивала нежіночі, хоробливі, безбожні погляди та говорила про якусь рівноправність між мужчиною і жінкою!!! В таких хвилях була би вона найрадніше з сорому та лютості в землю запалась, її донька! Донька ц. к. лісового радника висказувала думку, щоби жінкам було вільно ходити в університети, там нарівні з мужчиною набувати освіту; в життю самій удержуватися, не ждати лише подружжя, котре сталося простим прибіжищем проти голоду й холоду!! Се якраз виглядало, наче б її нічого не учили, і вона мусила побоюватися о свою будучину! Матінко божа: вона, така прегарна, поважна, потребувала щось подібне ще й явно голосити!..

Се все вона таки на свої уха чула. Що однак при інших нагодах і публічно говорила, доносили їй добрі, поважні товаришки і знакомі:

— Наколи ви їй ті дурниці не виб'єте з голови, то будете наслідків гірко жалувати; вола ще молода, буйна!

— Дівчина губить легкодушно свою будучину і відстрашує від себе і від других сестер женихів!

— Де, ради бога, нассалась вона того трійла? — питала знов інша з товаришок.

— Чи завважали ви ту двозначну усмішку в молодого К., коли вона остатнім разом розводилась про жінок-лікарок, доводячи, що вони були би правдивим добродійством для суспільності? А молодий К., се ж прецінь всім звісно, перша партія в місті!

— Хто ж буде дома їсти варити, наколи жінка стане до уряду ходити? Хто буде порядкувати, прати, шити? Невже ж мужчина? Ха-ха-ха! Чи ж се не чиста дурниця розводити такі теорії? Я поважаю й шаную вас високо, ласкава пані радникова, однак ви супроти того дівчати не заховуєте достаточного материнського авторитету. Най би моя дитина виступила з такими нісенітницями, я її вже скоро привела б до розуму! Або чи ви чули, що про ню пані С. говорила? А вона прецінь теж щось знає!

— Що, ради бога, що казала пані С.?

— Казала: ціле її поведення то лише вища тактика кокетерії; я ж женщина й доволі знаю тайні ходи жіночої думки.

На такі слова правди не знала пані радникова нічого відповісти. Сиділа, наче б здеревіла, по таких бесідах.

— Що ж мені діяти, дорога пані докторова? — питала вона стиха.

— Що? Попросту книжки забрати і читання хоробливих авторів раз на завсігди заборонити!

— Сього я не можу вчинити Олені — не можу! Щодо заборони, то забороняю, і як ще; але книжки забирати... того я справді не можу, пані докторова!!

Тут виринула перед її душею висока стать молодої дівчини з сніжнобілим обличчям та супокійними лагідними очима...

— І що ж вона таке, що ви супроти неї такі безсилі?

— Що? «Мамо, — каже, — дозвожь, нехай я тебе поважаю та не причислюю до тих, котрі навмисне не хочуть зняти полуду з очей; що, боячись правди, немов світла сонячного, затопчують своєвільно людські права...»

Такі і тим подібні хвилі переживала пані радникова. На жаль, ся дівчина вміла все її супокійну душу виводити з рівноваги, як-небудь вона за кожний раз по таких бесідах (з болем і лютістю заразом)

висказувала їй свої думки. Се ніколи не помагало. Наче тінь, підіймалася за старшою сестрою й Ірина, і, терпелива та лагідна, якою завсігди була, вміла в таких хвилях, немов правник, заговорювати й заспокоювати паню радникову, і гаряче боронити поступки й погляди сестри. Десь-колись прилучувався до них і один молодий чоловік, медик, Стефан Лієвич. Повернувши з-за границі на ферії додому, заходив він у дім пана радника та затроював життя пані радниковій...

Чого вже він не оповідав!.. Боже, змилуйся! А вони прислухувались йому, неначе б апостол правди витав між ними та розказував про все блаженство небес. Оповідав, приміром, про студіюючих жінок і інших, тим подібних; говорив, що багато з них здає екзамен з найлуччим успіхом, а раз оповідав (то се вже брехав, як собака), що декотрі з професорів поженились таки із своїми студентками!! І багато, багато чудного розказував ще...

— Емансипація жіноча в Швейцарії або і в інших поступових краях — се точка давно виборена. Приходиться соромитися, що тут жінки осталися ще так позаду за другими народами; не то, що не журяться самі про се, щоби здобути собі рівноправність із мужчинами, але вважають її якоюсь химерою. Заграбавшись між свої чотири стіни, не завдають вони собі навіть настільки праці, щоби дещо путнього прочитати, щоби хоч тим часом сею дорогою очиститися з перестарілих, дурних, просто смішних пересудів. А про якусь основну освіту, про розуміння природознавства та матеріалістичної філософії нема вже й бесіди. Освоєні поверховно з поодинокими галузями наук, з поодинокими фактами всесвітньої історії, думають, що вони справді доволі озброєні супроти вимог життя. І вони задумують з горсткою того наукового краму при невідрадім положенні, яке тепер займають в суспільності, вести боротьбу о існування! — тут і розсміявся він. — Аж розпука бере, — говорив він раз, наколи Олена з блідавим лицем і широко створеними очима прислухувалась його словам, — коли подумаєш, в яким глибокім сні остаються ще нині жінки, як мало журяться про свою самостійність!..

— Вони тому не винні, Лієвичу, — перебивала тоді, боронячи, Олена. — Се лиш наслідки нещасного виховання та вкоріненого пересвідчення, що думати-знати пристойть мужчині, а жінці має воно служити за оздобу!

— Се дійсно так, дійсно, наслідки пересудів і темноти; однак, наколи яка жінчина підійметься і, щиро беручись за діло, старається збудити сонну сестру, чому кидаються на ню, неначеб вона торкала їх ognяними кліщами? Чому, приміром, ганять вас, Олено, наколи ви їм висказуєте свої просвічені, здорові погляди? Се є власне те, чого я жінкам не можу простити. Щодо решти, то вони справді невинні. Доки сучасний устрій суспільності існуватиме, доти остануться вони малолітніми; однак, і сей лад не вічний. Будучина жіноча лежить в їх руках. Нехай озброюється кожда по можності, після обставин, а зброя їх... яка чиста, яка сильна, як варто по ню сягнути!! Се — знання, Олено!

Так говорив він часто, а часом ще більше. А пані радникова знала, що всі ті «об'ясняючі» розмови відносились до неї, бо вона поборювала ту модну, божевільну й деморалізуючу хворобу на кождім кроці. Для того й ненавиділа вона його з цілої душі, всіма нервами її величезного материнського серця! Для Герман-Євгена-Сидора не мав він ніколи приємного погляду, ані доброго слова. Він важився прибирати позицію й манери ментора, неначеб вона його осе коли-небудь просила або її чоловік, радник, хоч би одним звучечком!! Нечемний!.. Із своєю великанською постаттю, густою русою гривною видавався він наче фірман біля ніжної граціозної фігурки Германа-Євгена-Сидора...

Одного разу роззухвалився навіть він до того ступеня, що вичитав йому в брутальний спосіб літанію⁷. Вона лиш випадком зачула остатні слова плебейської проповіді й то, власне, коли вступала в малі офіщини⁸, в котрих мешкав хлопець, але забути їх вона ніколи не зможе!

— Наколи б я мав вас у руках, ви, нікчемний, з глибини душі зненавиджений хлопче, — сичав він, — може, й удалось би мені вас ще видобути з сього болота, в котре ви як-небудь, ще такі молоді, залізли по вуха; а так ідете чимраз дальше до згуби! Тепер...

— Ви не маєте мені нічого розказувати, нічого приписувати! — боронився Герман-Євген-Сидор. — Зрештою іду зараз до Олени й розкажу їй, як чемно вміє говорити апостол жіночий.

— Безвстиднику! — закипів молодий чоловік. — Зрештою йдіть! Вона буде тішитись, коли довідається про аванс свого брата, котрий їй

і без того наводить безсонні ночі.

З тої хвилини давала вона (радникова) йому при кожній нагоді зрозуміти, що його присутність їй ненависна; а він (наколи вже йому надто було) блід, однак — мовчав, чого вона ніколи зрозуміти не могла, і — з'являвся наново...

Так зітхала пані радникова не раз з глибини серця, згадуючи згубні химери своїх доньок. Могла однак говорити й думати, що хотіла; могла невтомимо нагадувати донькам границі жіночого світогляду, — все було надармо. Вони оставалися вперто при своїх фарсах і носили голови інакше, як випадало донькам ц. к. радника лісового...

***

Був пізній ясний вечір і вже по великодніх святах. Мале містечко утихло, і виразно було чути шум гірської ріки, що прорізувала місто. Воно лежало в долині, а по обох сторонах підіймались величаво гори — Карпати. У мрячну синяву сповите верхів'я, освічене магічним світлом місячним, викликувало чудні тужливі чуття в людській груді...

З одної малої незначної хатини вийшли Олена і Лієвич. Вона довірливо сперлась на його рамено, і обоє звернули в одну з тихих улиць.

— Який нині чудовий вечір, Стефане, — промовила вона стиха, поважно. — Наче б для тебе бог наказав супокій, щоб ти його міг подивляти ще востаннє в цілій супокійній красі!

— З тобою, Олено. Що він мені без тебе? Який я щасливий, що перебув з тобою остатній вечір. А все ж таки, — додав він трохи згодом, — мішається з сим чувством важкий сум, коли подумаю, що вже завтра мушу від'їжджати від тебе, і то на два роки!!

Її пройняла легка дрож і вона з нервовим посміхом сховала золоті коси глибше під хустку і, пригорнувшись ближче до нього, мовчала...

Він похилився вперед і заглянув їй в очі. Вона видалася йому блідою.

— Ти не кажеш, Олено, нічого? — питав він стиха.

— Не можу говорити, Стефане... Буду тобі писати.

— Однак я хотів би, щоб ти говорила. Хочу чути твій голос. Хочу його чути до останньої хвилини!

— Може, тобі зложити присягу вічної любові й вірності? — питала вона його з вимушеним усміхом.

— Ні. В присяги не вірю. Ти се знаєш. Вірю лише в силу любові. А ти ж мене любиш... ти! — сказав він з утіхою, з трепещучим щастям у голосі. — Скажи! Я хотів би ще раз се почути!

— Люблю! — сказала вона, майже сміючись.

— З першої хвилини? — питав він у недовірчивім тоні, а гучний усміх промайнув по його обличчю.

— Так, Стефане, з першої хвилини, коли тільки я переконалась, що ти говорив правду, а не так, як багато мужчин, як взагалі так багато людей, не боявся ніколи і нічого.

— А з другої хвилини?

— З другої... що був дійсно цілою людиною, не дробився в кусники для всіх і нікого, не гнувся, а прямував беззглядно до одного, до праведного; що задивлювався на жінок не очима нинішнього брудного егоїзму, а людини людяної...

— А з третьої, рибчино?

— З третьої... коли переконалась я... ах, що! — перервала нараз жартівливо. — Пощо казати? Щоб ще став зарозумілий, як другі, що далі вже не будуть знати, що з собою починати, як поводитись, яким чином доказувати, що ось то вони!.. Ах, як вони мені всі збридли!!.

— А з четвертої?

Вона сміялася тихенько.

— Що не чути було від тебе помад та пахощів на милю, що — «пардон» — не обертав ти себе в якусь модну малпу. Великий та здоровий, — жартувала вона, — стояв мій «пан і король» між блискучим, вигладженим гуртом і не знав порядно гуляти кадрили, а ще менше у відповідній хвилі прискакувати до дам із плащем і рукавичками. Наче справдішній московський медвідь!

Обоє сміялися.

— Якби то так тебе твоя мати почула! — обізвався він.

Вона здвигнула плечима.

— Я мовчу, бо мене не питають. Наколи б спитали, сказала б правду.

— Я знаю, що й ти не боїшся. Тому й вірю тобі, голубко, однак мені досадно, коли згадаю, що твоя родина мене не терпить, їм може забагнутись присилувати тебе, щоб ти вийшла за когось другого, що, по їх думці, гідніший доньки радника!

Вона розсміялась.

— Присилувати, Стефане? Хто може мене присилувати? Мізерна гордота моїх родичів? Іди ж бо: пригадай собі лучче, що я тобі казала, коли мовила, що стану твоєю.

— Се я добре пам'ятаю, Олено. Казала, між іншим, і те, що не могла би-сь без любові ні до кого належати, хіба би-сь перестала почувувати. А тоді, — казала, — людина що?

— Бачиш, Стефане? — обізвалась вона тихо, — природа каже правду, а супроти неї йти, значило б те саме, що звертати зброю проти себе.

— Вони, може, будуть тобі яку *partie brillante*⁹ надставляти, а не що б ти хотіла! О, Олено, і залізо ломиться!

— Так ти не віриш мені, Стефане?

— Вірю.

— Чому хочеш мене переконати, що могла би-м за другого вийти?

— Бо ти також людина...

Вона висвободила свою руку з його і гордо повернула голову.

— Ти думаєш, я належу теж до тих, котрі уперед спокійно важать становище і всі обставини якоїсь там людини, все розміркують, а наколи все гарно згоджується, починають любити? Думаєш, що можна би у моїм серці любов штучно виплекати? Стефане, — почулось трохи згодом докірливо, — думаю, що ти повинен мати нині для мене інші слова, а не себе і мене мучити сумнівами.

— Прости мені, Олено! — просив він пристрасно. — Однак гадка, що ти могла б належати до другого, а не до мене, доводить мене до краю, і я не зношу її простої.

— Успокойся, любчику! — прошептала вона лагідно. — Вір у мою любов. Чому не мучусь я, що протягом двох років могла б і тобі інша сподобатись? Адже й ти лиш людина! Тебе в'яже лише любов до мене. Інших обов'язків не маєш супроти мене; наші заручини — тайна.

— Я, Олено, я! Зі мною річ інша. Я паную над обставинами й тому можу сказати, що від мене залежить моя доля. Жінка однак, вона тепер полишена на волю долі...

— Дійсно, — сказала вона з вимушеним усміхом. — А так були б ми вже з сим і готові, і могли б о чімсь мудрішим поговорити. Вже недалеко до дому, — додала тихим голосом.

— Ні. — і обоє замовкли.

— Але ти будеш часто писати... — перервала вона перша тишину.

— Буду. Буду провадити для тебе дневник, а при кінці кожного місяця посилати.

— Вони, може, прецінь скоро проминуть, ті два роки, Стефане?.. — її голос країв його серце.

— І для чого б ні, серденько? Один рік у В., а другий, коли буду асистентом... Не клопочись, а бережись лише. Оставайся фізично сильна, а тоді все легше перебувається.

— Я буду берегтись, — відказала вона лагідно і слухняно. — Я й тепер сміюсь моді в лице. Але ти, Стефане, бережись і ти... ах!

— Що, любко?

Вони станули й споглянули на себе. Обоє були бліді.

— Ми вже дома.

— Навіть і не завважив, — відповів він придавленим голосом.

— І мені не здавалося, що так близько... З її побілілого лиця горіли стривожені очі. Приступила близько до нього.

— Бувай здоров, Стефане! — і, вхопивши його за руку, сильно стиснула. — Пам'ятай про мене... — шептала в нескazanному зворушенні. — Чуєш? Пам'ятай!!

— Олено!

Він пристрасно притис її до серця. Опісля цілував мало що не кождий палець. Ледве помітив, як ухопила його за руку й теж цілувала. Він злякався, а вона скричала з болю. Одночасно опустила голову на його груди й заплакала.

— Сили... дорога дівчино! — просив він беззвучним голосом, а в горлі неначе давив його корч.

— Боюсь о наше щастя! — простогнала вона ледве чути.

— Я... я... ні... — відповів він. — Ми ж любимося.

— Любимося, Стефане, любимося...

***

Будучина настала. Вона приволіклась і знічев'я уставилась, довго й гаряче дожидана й тисячний раз проклята, з своєю чудною барвною мішаниною горя й утіхи. Радникові нанесла вона чимало жури й болю. Особливо «світило родини» наводило немилосердно хмару за хмарою на безжурну голову пана радника і його жінки. Як скоренько, здавалось добрій жінчині, пройдуть шкільні роки! Як легко досягне становище придворного радника!

Сього бажала вона за всяку ціну в світі! Однак інакше склалося.

Почавши від найнижчих класів, треба було для Германа-Євгена-Сидора тримати домашнього інструктора. І як-небудь пан радник з професорами жив на найліпшій стопі, через се дім його був для них кожного часу отвертий; все ж таки Герман-Євген-Сидор приносив кожного півріччя чимраз то гірше свідоцтво. При таких нагодах змінювались любов і пестощі вітця в скаженість. Поводився наче божевільний і був би роздер сина, коли б не сестри. Небоги мали вже сховок, в котрім держали хлопця доти, доки лютість батька не минула, і він знов у сердечний, супокійний спосіб не запитував про «дитину». Тоді брала мати на себе тяжке завдання настроювати батька на «добре», вставляючись за ним гаряче.

— Воно ще таке молоде, дитинне, — мовляла вона, — мусить вибуятись; час і будучина наведуть його і без того до пуття, поваги і розуму. В тих школах і старі знетерпеливились би, а не то — воно!

Батько успокоювався, м'якнув, цілував сина і умолював, щоби він уже раз прийшов до свідомості та поправився. Підвищив йому гроші на дрібні видатки, купив золотий годинник, купив коня вмисне лише для нього і т. п. Ах, що ж бо то він і не виправляв з тими кіньми — не надивився би-сь і за днину! І гніватись на нього? Та за що?.. Що бистроумний? Хитрий? Ба! — Що вміє до свого допняти? Тупий книгоїд сього не докаже... Так, приміром, замість до школи, забіжить тихцем до касарні, де завдяки протекції якого там нижчого «оборонця вітчизни», дістане схованку і приглядається годинами всім штукам їздців та військовим фарсам. Опісля віддає їх дома одну за одною неабияк, а сказав би-сь: *par excellence*!¹⁰

В таких хвилях розходилося серце старих з розкоші, і пан радник присягався, що дозволить йому відбути службу однорічного охотника хоть би й при гусарах.

— Куплю йому, — говорив він з ентузіазмом, — таку «бестію», за котрою всі офіцери будуть губи гризти...

Матуру здав Герман-Євген-Сидор з тривогою, ледве що свідомо. І вибила за нею година щастя, а заразом і година безіменного суму для родини Ляуфлерів. Герман-Євген-Сидор від'їхав до В., щоб відбути там дожиданий рік служби військової, а радість родичів не тривала довго. І нестямились вони, як стали чим раз, то частіше появлялись всякого роду векселі на полицках Ляуфлерівського бюрка. А пан

радник? Його самого можна було частіше, як перед тим, бачити в кав'ярнях. Деколи він таки там і ночував.

В протязі трьох літ, почавши з вечора, в котрім Олена розсталась з Лієвичем, змоглася вже колишня «слаба сторона» радника в непогамований наліг...

І нині пересиджував пан радник з своїми вибраними товаришами при «шклянці» та нарікав гіркими словами на своє безталання.

— Коли Сидор буде і даліше таке заводити, — жалувался він, — коли не перестане, то доведе до того, що піду з торбами!

— Ще чого не стало! Воно не буде так зле, любий раднику! — потішав один із товаришів. Радник розсміявся гірко.

— Не зле? Пиятика, картярство й проче ледарство — се в молодого двадцятидвохлітнього хлопця не зле? Ой, прислужився він мені, що піду з торбами... з торбами, кажу, бо вже я не в силі даліше сього тягара двигати!

— Лишіть його лиш, най вибується, — замітив знов інший, якийсь податковий урядник¹¹. — Я вам ручуся, що вийде з цілої історії такий чистий, такий нетиканий, як лиш того треба! Буде ще найліпшим мужем, найліпшим батьком; у нього бистрий розум і духа чимало! Думаєте, що я був інший у молодих літах? Думаєте, що наді мною не плакала не одну нічку небіжка мати? І що ж з того? Я успокоювався помалу, от і пішов, слава богу, у власних силах угору.

— Як, для бога, йому не гризтись!? — кликнув другий, лікар і приятель родини Ляуфлерів. — Подумайте лиш, з ласки своєї: він має ще дві незабезпечені доньки дома, а той безсовісний драбисько так і накладає тягарі на карб родини.

— Лярі-фарі¹², любий докторе! Незабезпечені! Дівчиськами не журюсь зовсім. Позабезпечуються самі!.. — відказав «податковець». — Зрештою одна, а саме Олена, так як би вже й заручена з молодим К.?.. Невже ж, Епамінондасе?

— Ні, товаришу, не заручена, не освідчився ще...

— Але ж бо люди так говорять; зрештою просиджує цілими днями у вас!

— Вона його не хоче!

— Не хоче?

— Каже, що не любить.

Тут і настала нараз тишина.

— А що ти на те, старий?

Радник здвигнув плечима.

— Що ж я можу вдіяти? Силувати її? Вона не дасться присилувати!

Один старий майор, що прислухувався спокійно розмові своїх товаришів, нараз зареготався.

— Тут і видно, — відозвався він, — хто верх веде дома! Бабське панування! Має вона хотіти? Чи вона, молода, є в силі сама рішати про своє щастя, свою будучину? Встидайся, старий! У твоїй молодості приспівував ти інакше. Адже молодий К. — се пишна, се славна партія! *Doctor juris*¹³, судовий ад'юнкт, се б тобі прецінь з рук не випускати!

Радник потупив очі у шклянку і знов здвигнув плечима.

— Що я можу вдіяти, товаришу? Чуєш, не любить його!..

— Не любить його! Начеб люди не побирались і не жили й без любові! Дурниця! Химера! Колись вона сього гірко пожалує, однак властивим виновником будеш ти! Діти виховуються інакше, пане Ляуфлер! Як довго ти живеш, доти ти й паном; але у тебе не знати, хто голова дому. Кождий сам собі паном. Кождий іде, куди йому догідно, хоч би і до чорта. З того тепер показуються і наслідки; от тепер і маєш «любов»!

— Ваша правда, майор, слово честі, що ваша! — вмішався наново контролер.

— Абсолютизм у родині — се річ наймудріша. Думаєте, що в мене інакше? Моя воля — се воля всіх; а щодо точки любові — покажу приміри. Чи женився я з любові? Женились ви, може? Мені нараджено «мою», і я пішов раз у дім, далі другий, третій, придивлявся всьому отвертими очима, прислухувався настарченими вухами, розпитувався, розуміється, делікатно про тее-то, привик до неї, освідчився — і кінець. Мені видається, пане раднику, що ваша Олена геть-геть переросла вас. Коли б се робили хлопці, се б мені було ще сяк-так до вподоби, але дівчата — ніколи! Прислухався я їй раз, як вона вела якусь розмову, але кажу вам щиро, що наколи б була менше гарна, то не прощено би їй ніколи тих дурниць, котрі, немов цвітами, повбирала гарними словами. Начиталася нездорових творів, і то є конечні наслідки. Вам було їй поводи наложити, а й тепер ще не запізно. Попробуйте лиш і переконаєтесь, що зігнеться.

— Я се також завсігди говорю, — обізвався знов старий майор. — Дисципліна мусить доводитись до остатніх консеквенцій¹⁴, особливо ж у жінок. Жінка — то молодий кінь. Почує сильну, залізну руку, так і подається і вліво і вправо. Я не кажу поводи стягати, але й не надто попускати. Якраз посередині, тоді йде гарно кроком. Де-не-де цвяхнути батіжком. Перед трапом трохи острогів, перед бар'єром — удар і остроги, поводи свобідно, тоді летить! Надто замучувати не варто, особливо спочатку; се ж моя теорія. Ляуфлер був завсігди лихим їздцем, тому ж його і кождей кінь скидає з сідла. Так, так, — додав трохи згодом і задумавшись, — дисципліна мусить проводитись, мусить...

— Дай-но мені раз з Оленою розмовитись, Епаміондасе! — говорив доктор, коли оба верталися одною й тою самою дорогою додому.

— Говори. Скажи їй і те, товаришу. Те, ти ж знаєш... що її батько незабавки перестане тим бути, чим був досі, а то лісовим радником...

— Вона добра, шляхетна, — відказав, потішаючи, доктор. — Буде з усіх сил старатись, щоб її родина не терпіла убожества; коли б лиш того могла забути...

— Кого, любчику?

— Стефана Лієвича...

— Помершого?

— Егеж...

— Боженьку, а вона... що з ним?

— Не знаєш нічого, старий? Адже нервовість... на! Опроче се трапляється часто-густо, що батьки суть остатні, котрих у такі справи втаємничується...

— Любила його?

— Авжеж! Обопільне. Він від'їхав, як і то тобі відомо, на два роки з дому, щоб студії покінчити, щоби вернутися зовсім «готовим»; тоді й мали свої заручини оповістити, а там і побратись, та, на нещастя, набрався десь у шпиталі тифу й помер, бідачисько, таки у В. Адже се, мабуть, знаєш?

Радник не знаходив слів, щоб виразити своє зачудовання, аж по якійсь хвилині сказав сумним, гірким тоном:

— А я об тім нічого не знав! Правда, він бував часто в моїм домі, вештався чимало біля неї, однак ніколи не приходило мені щось

подібного на думку. А вона... і се ж подяка за мою любов? — кликнув огірчений. — За мої батьківські старання? Ох, як се болить, болить!! Тобі, чужому, звірилась, а перед своїм батьком, перед рідним батьком, могла щось такого затаїти!..

— Успокийся лиш, чоловіче, — утихомирював доктор. — До мене теж не приходила, щоб своє серце якраз передо мною вилити. Прийшла, щоб попросту порадитися зі мною, як з лікарем. Мучила її безсонність, і гарячка до крайності підтинала її сили. Вона несказанно багато терпіла, і то тайком; а се, старий, вимагає чимало сили. «Не могли б ви, дитинко, мені сказати, — питався я, — що більше-менше могла би сьому бути за причина? Ви ж бували звичайно найздоровіші з цілої родини».

«Чи се мусить бути, пане докторе?» — спитала вона.

«Авжеж, дитинко; се задля вас самих». Нате й розповіла дрожачими устами, розповіла мені цілу історію. Я ледве затаїв своє зворушення. Яка шкода, що доля обоїх так роздавила! Була б з них вийшла прегарна пара, а їх потомки, старий... їх потомки... ех! — тут і замовк нараз.

— І що ж далі, докторе? — питав радник пригнетеним голосом.

— Нічо. Просила лиш, щоб я об тім нікому нічого не згадував, а з нею самою також про те більше не говорив. Коли я спитав, чому про те з своїми не говорить, відповіла: «Нащо?»

«А так собі, Олено. *Geteilter Schmerz ist halber Schmetz*»¹⁵.

Вона похитала головою.

«Ні, пане докторе; перше треба мені самій перемогти горе; як довго воно в груді лютує, ніхто мені не допоможе».

— Вона, Епамінондасе, одна з тих, котрі самі з собою справляються. Радник лиш зітхнув.

— Якби вона була хлопцем! — почав наново лікар, — були б з неї і вийшли люди. А так жінка... що почне жінка з надвишком розуму при горшках і мисці?

— Ох, доленько моя! — застогнав радник. — Як же ти мене гірко навістила, мене і моїх безвинних дітей! Тепер же я розумію, чому вона за К. вийти не може.

— Ну, що до сього питання, то спробуємо ще, — відповів доктор. — Супроти отрути вживається також отрута. Як віддасться, так і затреться все горе, вся гризота. Таких випадків маємо доволі. Вона буде противитись, буде обурюватись, буде слізьми заливатись... може,

навіть сильно заливатись: любила його, бач, чимало, нема тут що й сумніватись, однак чи ж для того має вже ціле життя горювати та за ним побиватись? Чи ж не женяться вже в світі удруге ні вдівці, ні вдовиці?

— Ах, розуміється, що женяться!

— Адже людина — лиш людиною! — доказував лікар. — І чим властиво більше? Нічим більше, ні менше як... звіриною, і то товариською, розумною звіриною. Спосіб відживлюватися, боротьба о існування, спосіб розмножуватися — все те вона має таке саме, як звірина. Сього годі заперечити, наколи не хочеться йти якраз супроти всякого розуму. А що єсть по правді, те й по розумі. Будемо отже доти апелювати до її розуму, доки вона квінтесенції не зрозуміє. А коли зрозуміє й віддасться, то перемога по нашій стороні. Тут і втихомириться усякий біль, прибуде родина... одне, друге... домашні клопоти і т. і., і буде ще мені і тобі вдячна. А для вас, старих, для вас було б се те саме, що *Haupttreffer*! ¹⁶

— Говори з нею! — умоляв радник. — Говори, одинокий мій потішителю! Я не в силі. О, боже! За що караєш ти мене так тяжко!

***

І доктор дійсно говорив з нею. Умів так приладити, що застав її саму дома. Лежала в фотелі недбало одягнена й курила. Він довго її не бачив, і вираз її лиця здивував його. Все здавалось у тій лиці супокійним. Ні сліду ніякого горя. Сказав би-сь, все життя в ній замерло, лиш між бровами спряталось щось... щось, чого він не розумів, що однак здавалось йому знакомим. «Божевільність», — мелькнуло йому через думку. І з пильною цікавістю звернув назад на неї погляд та на її пречудні, тепер супокійні очі.

— Чого дивитесь на мене так чудно, пане докторе? — питала вона, привітавшись.

— Ви... ви... курите, Олено? — спитав змішаний, не даючи ніякої відповіді на її запитання.

— Адже бачите...

— Але ж бо досі ви не могли знести папіроски в жіночих устах!

— Так. Однак мож і полюбити се, що передше ненавиділось. Наприклад, папіроску в жіночих устах. — І знов замовкла.

Він почав був говорити про нервовість, і що вона мусить берегтись. Говорив багато про обов'язки, котрі маються супроти себе й супроти

других; особливо проти родичів. Замітив, між іншим, що людина — звірина привички і що суть люди, в котрих чутливість — джерело всякого безталання...

Вона лиш десь-колись відповідала, і то віднехочу, байдужно. Нарешті він почав говорити і про їхні домашні обставини, порушив поведення брата, видатки батька, його турботи, гризоту, його зламаний душевний настрій...

— Не мож інакше збирати, як сіялось... — закинула вона байдужно. — Родичі¹⁷ самі винні, що він пропадає. А пропадає він без рятунку. Опроче... я вірю і в дідичність блудів¹⁸.

— Критичний у вас розум, Олено, — говорив він з важкою міною, — аналізуючий, розважуючий дух. Вам я можу щось важного відкрити. Правда, се, що скажу, невідрадне. «*Des Lebens undemischte Freude ward keinem Irdischen zu teil*»¹⁹, — цитував він патетично. — Однак ви зумієте се перенести, ба і других навчити зносити такі пригоди...

Вона нічого не відповідала й не питала нічого. Думала лиш, що сильним духом суджено й багато перенести. А він почав говорити. Зразу манівцями та оборотами, а трохи згодом таки прямо, без усяких застережень. Протягом одної години довідалась, що всі вони знищені, що її батька через якусь-то суму, котру мав у себе в сховку й котрої не доставало, віддалять зі служби.

Вона не ворухалась. Побіліла лиш, немов стіна.

— На те була я давно приготована, пане докторе, — ледве прошепотіла. — Давно; однак, що можна проти того вдіяти?

— Проти того... нічого! Надіймось, що, може, йому, хоть з ласки, друга або і третя частина пенсії дістанеться. Ви однак можете чимало вдіяти!

— Для кого?

— Для ваших родичів, для вашої сестри, а найбільше для себе.

— Справді не знаю...

— Знаєте, Олено, прийміть К-го. Він незабавки проситиме вас о руку...

Стало тихо.

— Не можу.

— А чому?

— Бо, як ви й самі сказали, в мене аналізуєчий і розважаєчий дух, критичний розум...

— Не розумію вас зовсім; говоріть ясніше!

— Бачу, що не розумієте мене. Буду отже ясно говорити. Не люблю його, і наші погляди на життя розходяться далеко. Я не в силі його й себе оббріхувати.

— Ви сього й не робите. Він вас хоче, а ви годитесь на се.

— Не зношу його й сумніваюсь, чи зможу ще кого-небудь у життю полюбити. Се вам відомо, пане докторе. А подружжя без любові се, по моїй думці, брудні відносини. А я не хочу в ніякі такі входити.

— Ще перед хвилиною казали ви, Олено, що мож і полюбити се, що ненавиділось.

— Так, але папіроска — се не людина.

— О, Олено, Олено, — кликнув він, — у що ви вжилися? Куди загонюєтеся ви у своїй хоробливій, пересадженій уяві?

Вона наче гадина та звинулась, випростувалась, та й так чатувала на його слова.

— Подумайте, ради бога, і про свою будучину. Згляньтеся на нещасних, горем прибитих родичів. Не залишайте задля якоїсь уяви стати для них підпорою. І ви можете колись бути матір'ю!

— Дальше, пане докторе, дальше...

— Я й хочу дальше говорити. Куди, питаюся вас, куди дінуться ваші родичі, наколи не прийдуть звичайні місячні гроші? До найстаршої сестри? Вона має сама вже діти; і, як нам обоім звісно, хоробливо скупа. До Ірини? Доходи вчителя музики, хоч і спосібного й дуже інтелігентного, худенькі. Крім того, він хоровитий, а що йому з часом може лучитись, звісно мені аж надто добре, а і вам не може се лишитись тайною. Що станеться з вами, з наймолодшою сестрою? А батькові й матері аби не було де на старість і голову склонити?!

— Чи ж я тому винна, пане докторе?

— Сього я не кажу; однак ви не смієте забувати, що він і ваш батько!

— Він мій батько, а я його донька...

Старого чоловіка обгорнула сильна нетерпеливість.

— Ради бога! — скликнув. — Адже діти мають якісь обов'язки супроти родичів! Се би вам прецінь знати!! А наколи всього іншого не хочете узнавати, то мусите признати, що він вас живив!

Її очі замиготіли.

— Тут і дійшли ми до мети... — сказала вона з зимним усміхом, підчас коли з її лиця неначеп зникла й остатня крапелька крові. — Живив мене. Сього я не можу забути й ніколи не забуду, пане докторе, ніколи! — сказала врочисто. — Відповідно до моїх сил, відповідно до моїх здібностей, а властиво відповідно до мого знання, котрим мене мій батько і теперішній устрій суспільний вивінували, хочу собі сама заробляти на кусник хліба, а заробленим щиро ділитись з родичами... Однак задля обов'язку проти волі сковуватись з людиною, з обов'язку його і себе оббріхувати... В чім мені тут добачувати святість обов'язку, коли самий сей обов'язок стане брехнею? Закиньте вашу думку, пане докторе! — сказала, глибоко віддихуючи і слабо усміхаючись. — Я не вернусь більше з раз обраного шляху. Бачите? — додала вона. — Я дійсно одна з тих «розважних критичних умів», котрі ані себе, ані других не щадять. Я все аналізую й не маю милосердя ні над собою...

— Ні над вашим батьком?

— Так, пане докторе.

— З жалем переконуюсь, Олено, що з вас говорить нелюдський егоїзм, якась божевільність. Ні, — говорив він згідливо, — ви, справді, не спосібні до самопожертвування!

— Називайте се в мене егоїзмом, однак не забувайте, що се, що силує мене виходити заміж за К-го, зі сторони моїх... також самолюбство...

— Ви софістка!

— А ви лихий оборонець правди, пане докторе...

— Гірко будете ви колись сього жалувати! — кликнув він. — Ви ще не знаєте життя, однак воно само буде вас батожити й здере полуду з ваших засліплених очей! Страшна буде для вас тота хвиля, в котрій каєння і сумління обізвуться в вашім серці!

— Я супроти усього озброєна! — говорила вона з тим самим слабим усміхом, а її очі стали мимоволі вогкі.

— Не проти всього, Олено; проти безмилосердної прози життя — ні. Опроче, вже й сильніші характери, як ви, зламалися.

— Як ви се розумієте?

— Біда ломить і залізо, а ви лиш людина... Вона здригнулася і глянула на нього несамовитим поглядом.

— Ніколи, пане докторе, — відповіла опісля з супокійною гордістю. — Власне для того, що я людина.

По його лиці промайнув якийсь загадочний усміх. Він піднявся і схопив капелюх.

— Зносіть із гідністю наступаючий удар! — сказав і подав їй руку на прощання.

— Дякую вам за ваше співчуття, пане докторе! — відповіла холодно.

***

Щось у дві неділі після сеї розмови вернув радник сильно підпитий додому. Доктор оповістив йому результат своєї розмови з Оленою, а внаслідок сього і внаслідок випорожнених багатьох фляшок був він у лихій настрою.

Він змагався з жінкою, котра робила йому гіркі докори з причини його нещасного налогу й наслідків, які він тепер на них спровадив. Він відгукувався їй грубими словами, заявляючи, що не має зовсім наміру так поводитись, як се дурним бабам захочеться. Він був уже доволі довго терпеливим: тепер однак не стає вже і йому тої сили...

— Як можеш такі дурниці плести, чоловіче! — боронилась радникова. — Хто оставався завсігди паном своєї волі й розпоряджував грішми? Хіба ж я? Сліпа я була й недосвідчена, що не наловила тобі зараз з першого разу поводів; не найшлась би я нині в такім положенню, котре доводить мене до розпуки. Тобі і маю завдячити, що нині люди показують на мене пальцями; на свої старі літа буду жебрати кусника хліба в дітей або в зарозумілих свояків! Однак лучче умру, доки се справдиться!

— Ха-ха-ха! — розсміявся чоловік замість усякої відповіді.

Радникова стривожено повернула до нього своє лице, що в остатнім часі сильно вихуділо.

— Ще й смієшся! — питала вона гірко-згіржливо.

— Ти мені хотіла би поводи наложити? — реготався він злосливо. — Ти, що не маєш навіть настільки сили, щоб супроти своєї доньки показати свій материнський авторитет? Зноси ж тепер наслідки твого ліберального виховання й любуйся думкою, що Олена зостанеться старою химерною панною. Вона не хоче й чути про К-го.

Радникова так і здригнулась при його словах; було по ній видно, що вона угиналась під їх тягарем.

— Чи се дійсно правда, Епаміондасе? — питала вона несміливо й нервово дрожачою рукою відсунула на столі лампу набік, щоби ліпше заглянути йому у лице. Се не могла бути правда. Адже се

подружжя мусило статись рятунковим средством супроти всякої нужди для неї і для її бідненької наймолодшої дитини.

— І я хотів би, щоби се не була правда... — відповів радник насмішливо. — Тепер можеш іти до неї і їй подякувати. А коли ні, то наложу їй поводи... Чому ж ні? Дрантя бабське! — пробурмотів під ніс і зачав нервово ходити по хаті.

Жінка сіла та лиш закрила лице руками...

— З наймолодших літ мала вона завсігди свій розум! — лютував він дальше. — Робила мій дім посміховиськом та метою всяких дотепів. А тепер ще хочеться їй доповнити мірку безталання? Те вже їй не вдасться. Ще жию я; а коли до сього часу з батьківською волею ще не познакомилась, то познакомиться з нею тепер. Вона мусить за нього вийти!

— Сього вона не вчинить, Епаміондасе! — простогнала радникова. — О, коли б я була тоді передчувала, що той буде причиною її нинішнього поведення! Якою ненависною, якою незносною бувала для мене його присутність!

— За твоєю спиною піддержувала вона любовні зносини, кореспондувала, а ти була сліпою й глухою! — говорив радник дальше. — Тепер збирай, що посіяла! Що мене стосується, то кажу ще раз, що я покажу їй, хто голова родини. Не буду терпіти, щоби вона противилась моїй волі задля якогось божевільного фарсу. Буду... — і він замовк нагло. В покоях почулися легкі кроки, а трохи згодом стала Олена на порозі. Була одягнена в темний плащ, голову завила в чорну хустку, а під пахою держала грубий звій нот. Здавалось, що ступає дуже неохотно, однак побачивши радника і зламану матір, в одну мить усе зрозуміла і приступила ближче.

— Іду до Маргарети, мамо, — сказала, вагаючись, — і не буду дома на вечері. Ключ від мого покою забираю з собою, бо, правдоподібно, забавлюсь довше, а, повернувшись, не хотіла б я нікого будити.

Радникова кивнула лиш головою, однак радник станув визиваюче перед нею.

— Що за діло маєш тепер у вчительки музики? Надворі ллє дощ немов із коновки, і я думаю, що в такий час не виходиться, як не муситься.

— Справді так, тату; і я мушу.

— Чого?

— Маю там діло, — відповіла неохотно.

— Що ти можеш увечері у старої вчительки за діло мати? Може, знов яку тайну? Яке *rendezvous*²⁰? Бережись! Все має свої границі, і я перестав бути зглядним і терпеливим!

Молода дівчина приступила скоро до стола і поклала збиток нот. Її біле змарніле лице відбивало сильно від чорної хустки, а в тій хвилі схилила його глибоко вділ... було їй, очевидно, тяжко виявити се, до чого забиралася...

— Се ноти, котрі я відписала за гроші; мушу їх віднести, — говорила поспішно. — Більше в мене, тату, нема ніякої тайни...

Радникова прокинулась на софі, а радник станув у першій хвилині мовчки, наче вкопаний; однак лиш на хвилинку. В слідуючій уже хвилі приступив він кількома кроками до неї, а його очі заіскрилися.

— Що? За гроші намазала ти ту дрань отут? Отже ти відважуєшся мені ще і в тім нечесті робити? Схаменись, божевільна! — кричав він дрижачим із лютості голосом. — Як довго ще в мене стане терпеливості!

— Що хочете тим сказати, тату? — спитала вона спокійно, звиваючи назад розсипані ноти.

— Хочу тим сказати, що не зможу порядним людям у лице подивитись, коли згадаю, що моя донька своїм дурним поступованням дає причину до всяких поговорів; що відкидає поважного чоловіка, й замість того, наче бідолашний писар, маже ноти за гроші; що безчестить моє ім'я, цілу мою родину; що хоче *a tout prix*²¹ відогравати якусь роль. Я тебе встидаюсь, — кричав, — встидаюсь, кажу тобі!!

Вона лиш поблідла, і очі її здавались більшими; опроче осталась, як і перше, спокійною.

— Годі мені вам допомогти, тату, — відповіла вона. — А що пропозиція поважного чоловіка не можу прийняти, а не хочу, щоб моя особа була тягарем для вас, буду для того на себе сама заробляти. Як вам і другим ся справа представляється, не можу я, розуміється, знати; однак інакше поступати також не можу.

— Ти однак мусиш, коли я кажу!! — кликнув голосно, грубо. — В остатній хвилині пізнаєш ти ще, що батько голова родини, що його воля — воля всіх!

— Чому якраз в тім випадку? — питала Олена, і її великі очі зачали миготіти.

— Бо — ти дурна, і я собі того бажаю!

Вона здвигнула плечима й легко усміхнулася.

— Ніхто не є управнений мати бажання, котрі в життю другого мали би відогравати якусь рішаючу роль; а ще менше на те наставати, щоб були зреалізовані. Я їх не можу визнавати. Сама єсьм, тату! Сама, як птиця, як деревина в лісі. Маю сама право йти за собою або проти себе. Для того кажу раз на завсігди, що не вийду за К-го, і що ніколи, ніколи не буду жити брехнею...

— Позавтра він тобі освідчиться, і ти приймеш його! — говорив він біля неї засапаним голосом.

— Позавтра довідається, що не стану його жінкою...

— Олено, змилуйся над твоєю нещасною матір'ю, набери розуму, — побивалась радникова.

— Маєте ви, може, наді мною милосердя? — питала вона з несказаним огірченням. — Бере, може, хто мою думку і чуття на розвагу? Наче якусь штучну механічну пружину натягали б ви мене і пристосовували до обставин! Я однак не дамся до сього ужити! Ніяка сила світу не стопче в мені мислячої самостійної людини, а коли б вам те прецінь удалося, тоді успокійтесь... Тоді... я — не я...

— Яка подяка за мої безсонні ночі, за мою муку, мою любов материнську! — стогнала радникова. — Що жиє в твоїм безталаннім серці!

— Правда, мамо, й те, що виплекалось.

— Прокляття на тебе, невдячна гадюко! — засичав радник.

Вона збиралась до відходу, однак на ті його слова задержалася. Звернувши легко голову, глянула на нього із співчуттям.

— Ваші слова, тату, мене не болять... — говорила. — Вам і не слід інакше говорити, лиш так, як дух, котрий вас дотепер провадив, вами володів, вам і велить говорити. На мене не має він ні впливу ніякого, ні сили. Вважаю його лише нездоровою, брудною силою, котра не має змислу для чистого шляхетного чувства; тій силі в грязі гаразд, вона рада б усе їй противне загарбати у свій круговорот і приглушити. Іду! — говорила вона дальше. — Не маємо собі більше нічого сказати. А так як справи стоять, не будемо мати і на будучину собі нічого сказати, ані розумітися не будемо.

— Я тобі маю лише стільки сказати, — кричав радник, — що позавтра приймаю освідчення К-го. Ти ще неповнолітня, а тепер — іди!

Вона знову станула, наче прикована, а її очі засвітилися чудно.

— Так? — сказала протяжно. Хотіла ще щось сказати, однак, надумавшись трохи, замовчала. Тєє «щось», що доктор порівнював із помішанням, показалося нараз у неї між очима. Не підводила повік більше. Не сказала ні словечка. Забравши ноти з стола, вийшла.

Між старими урвалася розмова...

2 ц. к. — цісарсько-королівський.

3 Завід — професія.

4 Між іншим (фр.).

5 Взяти «пік» — завзятися, присікатися.

6 Варіяцтва — божевілья.

7 Літанія — молитва у католиків, тут нотація.

8 Офіцини — бічна або задня частина будинку.

9 Блискуча партія (фр.).

10 Досконало (фр.).

11 Урядник — чиновник.

12 Лярі-фарі — пуста балаканина.

13 Доктор прав (лат.).

14 Консеквенції — наслідки.

15 Поділений біль — це половина болю (нім.).

16 Великий виграш (нім.).

17 Родичі — тут батьки.

18 Дідичність блудів — спадковість помилок.

19 «Ніхто із смертних не був цілком щасливий» (нім. Фр. Шиллер).

20 Побачення (фр.).

21 За всяку ціну (фр.).

II

Es lebt in mir die Liebe zur Freiheit, der feste Entschluss, mich nicht knechten lassen zu wollen, es sei von wem es sei, nimter mein Haupt zu beugen, wo meine Seele es nicht kann; mein Leben zu leben, wie ich es versteh, den Weg zu geben, den ich mir vorgezeichnet, und mich durch nichts von diesem Wege abbringen zu lassen; durch keine Drohung, mag er denn fuhren, wohin er will...

(«Allzeit voran» von Fr. Spielhagen)²²

До тої самої незначної хатини, отіненої старинезними смереками, з котрої Олена виходила з Лієвичем перед майже трьома роками, прямувала й сього вечора. Темніська ніч укладалась, а дощ лляв неустанно. Від часу до часу піднімався сильний вітер і бив її дощем так у лице, що волосся на чолі перемокло, а рука, що піднімала довгу сукню, заціпеніла із студені... Се був один із тих неприязних зимних вечорів осінніх, котрі заганняють додому усе, що лиш має яке-небудь пристановище...

Утомлена вступила Олена в хату. Тут мешкала її стара вчителька Маргарета С. Учителькою, правда, перестала вона бути здавна, однак стала для неї щирою порадиницею й подругою.

Який лагідний супокій, який мир привітали її в тій тихій кімнатці! Була лиш напівосвітлена. В притикаючій маленькій салоні, котрого двері стояли широко створені, сиділа старенька дама при фортеп'яні, цілком затоплена в Шопені. Він був її любимцем, і вона виконувала його твори майстерно. Без шелесту розгорнулась дівчина з плаща та хустки, тяжкі коси так і розпустила по плечах. За висками товклись у неї живчики, а голова сильно розболіла із зворушення.

Під вікном стояв старомодний фотель старої дами, а перед ним столик до роботи. Тут і опустилась вона, щоби спочити, як се часто робила. Се не першина, що її гонили та слідили, наче яку небезпечну дику звірюку...

Наче хвилі, припливали до неї м'які звуки фортеп'яно. Раз любовні пристрасні, то знов западали вони глибоко в душу; ніби бавлячись ними, перейшла Маргарета незаметно на іншу тему. Начала Шопена «*Impromptu phantasie*».

Тихесенько розпливались звуки, то зливались, виринали нові, пориваючі, чародійні, наче опановуючи себе, немов тая скована пристрасть, коли чоловік з болю задрожить, застогне, а далі вмовляє в себе: «Спокою, спокою, спокою!»...

Як часто і прислухувалась Олена тій штуці, все однак, що відчувала при тім і думала, було однакове. Та сама гарячозимна дрож обгортала її, приковувала та загадочна сила музики, що нас пориває, додає сил, дотикає нас до найглибшої глибини душі... Нині однак в тій хвилі прокинулась вона так бистро, наче б її доторкнувсь який лихий демон; прокинулась і сховала розпучливим рухом лице в долоні. Се ж був його улюблений твір. З того однак часу не хотіла його більше чути. Правда, стара вчителька не могла знати, що вона тут сиділа немов на вигнанню, а так і мусила прислухуватись; а хвилі звуків не мали милосердя. З їх глибини виринула згадка і стала живою картиною. Одного разу, коли обидвоє зайшли до Маргарети на музику, а вона відогравала «*Impromptu*» по-мистецьки, тоді і виявив він їй кількома словами свою любов. Смеркалось, наче нині. Він сидів, уперед похилений, підперши голову на руки, і прислухався. Неподалік від нього сиділа вона. Посередині гри встав нараз і приступив до неї. Яка самотня незабутня хвилинка! В яким неописанім зворушенні находився він тоді — звичайно спокійний, гордий! Признання його тодішнє було лиш відгомонам тої музики — скована пристрасть. А вона? Найніжніші нерви дрожали, тремтіли в ній. Адже обоє носили в серцю любов, однак і обоє були горді, вразливі, і одне не хотіло другому признатись, аж таки він перший почав...

Не було се якесь упоєння, що їх обняло. Се була сила глибока, могутня, піднімаюча сила, котра не знає ніяких перепон, нічого не жахається, котра, проломлюючи дорогу, пориває усе з собою, часто руйнує те, що закони і звичаї, і час з трудом збудували...

Правда, що музика підсичує і біль у людській груді аж до божевільності. Музика пірвала тепер і молоду дівчину у свої обійми. Вона почала нервово реготатись, тихо, тихо, та так сердечно, що ціла її гнучка стать тремтіла. Оклик виривався їй з уст, однак вона притисла руки ще сильніше до лица, заціпила зуби, хотіла бути спокійною... О, боже, спокійною!.. Адже не на се прибула вона сюди, не се гнало її в бурливу ніч, не сього вона бажала, бажала!.. Горде, непогамоване чувство!! Хто його не знає!..

Трохи згодом лежала вже її змучена голова нерухомо на спинці крісла, і лише рука закривала очі...

Пізніше, коли вже стара дама перестала грати і увійшла з світлом до кімнати, найшла молоду товаришку незвичайно втомленою. Не здивувалась вона її присутності; то було вже її звичаєм приходити незаметно й несподівано, а часто вже по якійсь хвилині назад вертати. Від часу смерті Лієвича стала вона такою непосидючою...

— Ще йде дощ надворі, Маргарето, — мовила Олена між іншим і притисла чоло до шиби. При тім вдивлялась у нічну темряву, наче б хотіла там конче щось добачити. Замість того бив дощ голосно о вікна, а поза углом хати свистів та вив вітер, немов хотів насилу зірвати стару хатину. Лише старі смереки шуміли перед нею успокоююче і горнулились охотно за вітром.

— Невже ж ти знов хотіла б відходити? — питала вдовиця з тривогою, а zarazом любо... — І то в таку непогоду? Вибий собі лиш те з голови, я тебе не пущу.

— Ні, Маргарето, я ще остануся. Я принесла вам ноти, як собі їх на нині бажали, а далі хотіла те дещо оповісти, дещо написати...

— Лист?

— Лист.

Тут і розповіла вона старій жінці все, що пережила в остатнім часі, від сцени з доктором, аж до бурливої розмови з батьком.

— І що ж задумуєш чинити, Олено? В неділю з'явиться напевно. Дожидав, як мені здається, лиш приїзду своєї матері, котру хоче тепер взяти до себе.

— Хочу йому правду сказати. Скажу, що знаю про його намір щодо мене; заким однак рішуче приступить до діла, мусить одне дізнатись; а то, що дівчина, котру задумує на ціле життя взяти за жінку і по котрій з певністю надіється, що буде становити «душу» його дому, не любила його ніколи. Що коли б я хотіла за нього вийти, то вийшла б лиш з тої причини, щоби родичам, одній незабезпеченій сестрі і собі придбати якесь пристановище. Не єсть се ніяким услів'ям, під котрим вона рішилась-таки вийти за нього. Вона хоче лише йому тим оццадити неприємної, а подекуди і понижаючої хвилі, а zarazом хоче і очиститись від закиду, будто вона слабує на гордоту і химери. За нього не вийде. Не могла б сього ніколи вчинити; попросту вона не може зобов'язуватись до доживотної брехні...

— Се в тебе, Олено, дійсно не...

— Жарт? Ні, Маргарето, правда.

Вдовиця мовчала через хвилинку.

— Кождий має свої погляди на такі речі, — обізвалась опісля, — однак, як то кажуть: «І мудрому чоловікові не встид послухати поради...»

— Для мене нема поради, Маргарето, — відповіла тихо Олена. — «На милування нема силування», так само і на поважання; а вироблені погляди на життя, котрі тісно зв'язані з нашою совістю, також не даються скинути, наче та одіж.

— Сього я й не хочу сказати. Я хотіла була лиш спитати, що властиво думаєш зробити з собою, коли не хочеш віддатись?

— Задумую жити по своїй натурі і по правді.

— По правді! — усміхнулась сумно старенька жінчина. — Не знаю, що собі властиво під тим думати. Одначе, взявши все на розвагу, то що ти маєш супроти особи К-го? Що тепер його не можеш любити, розумію дуже добре. Що, оскільки тебе знаю, може, взагалі не будеш його любити, знаю аж надто добре. Думаю однак, що людська натура доволі знана, щоб будувати на ню і на будучину: наприклад, що привикнеш до нього. Він добрий чоловік, се кождий знає. Він досі щиро спомагав матір, а тепер навіть бере її до себе. Сього не вдіє нині кождий.

— Дійсно! — перебила її Олена, гірко усміхаючись. — Рідка великодушність! Кождому відомо, що доки він учився, вона, вдовиця, гірко роботами заробляла грошки, щоб його удержувати на університеті. Що її тепер, коли вже перестала бути продуктивною силою, не виганяє надвір, то вже імпонує світові!

— Ох, Оленко! Огірчення чинить тебе несправедливою. Він не грає, наприклад, у карти, не п'є, а те, бач, чимало значить.

— Ні, зате він чоловік холодний, з вирахованням, котрий лиш хоче вживати, котрого «я» становить для нього одинокий світ. «Уживати, бо лиш раз живеться» — се його засада, котрої він і пильно держиться. «Однак при тім і другим дати жити» — се не його засада, Маргарето. На те спустіться. Се егоїст і чоловік гордий, котрого, як вихвалювався раз перед Стефаном, нічого на світі не дивує, котрий усього вживав, усього скоштував, котрого ніяка жінка не в силі довший час придержати, бо, мовляв, знає наперед про кожду, що потребував би

лише палець надставити, а мав би їх десять нараз, його, наприклад, важні соціальні питання життя нічого не обходять, бо на те, імовляв, єсть доволі студентів, філістерів і інших божевільних. Для нього його завід — то лиш дійна корова; а про мене говорив раз Стефанові: «Чи думаєте, що ся хоть крихітку ліпша від других? У неї, як і у всіх жінок, остатня філософія: віддатися. Я їх знаю. Наколи б мені її дійсно схотілося і була б уже моєю, тоді й полишила б усі свої ідеї, при допоміж котрих робиться тепер така інтересна в родинному гнізді. Зрештою, і не сміла б мені їх у мій дім заводити. А до делікатної кухні, яку я люблю, вона й не пасувала б». Що мені з такого чоловіка, Маргарето, без любові? І чим була б я для нього? Нічим більше, ні менше, як ключницею його дому... а там... — тут і урвала.

З ляком підвела старенька очі на молоду дівчину. Такої бесіди вона ще від неї не чула; так суворо, безоглядно ніколи вона не говорила. В які мрії заганялась вона при своїх спосібностях! А знала свої думки так удатно прибирати в слова, що сказав би-сь деколи, що воно дійсно так, а не інакше. Однак вона любила сю дівчину, немов свою рідну дитину, і думала, що вона нізащо в світі не повинна далі ступати тою тернистою й небезпечною дорогою.

— Прислухуючись твоїй бесіді, Олено, — обізвалася, поважно, — можна б утратити віру в добрі прикмети мужчин. Одначе я в тебе питаю, я маю до сього право. Чи був і Стефан без блудів?

— Стефан? Ні, — відповіла трохи згодом Олена, підчас коли її великі очі глибоко засяли. — Він мав також свої блуди. Був нудний педант, був заздрісний, був гарячка і мав ще блуд одідичений, про котрий довідавшись, я з жалю та розпуки мало що не збожеволіла. Се була тайна, його батько збожеволів з пиття і помер з того, а він, Маргарето, як-небудь і не пив налогово, однак пив радо. Ви розумієте, що се значило для мене мати такого чоловіка (а я змалку бридилась усіми напیتками), у котрого та згубна пристрасть могла вибухнути кожного часу? Однак ми любились, і, віруючи в нашу любов, ми думали се лихо перемогти. «Лише при твоїй допоміж, — говорив він бувало, — зміг би я ту нещасну хворобу задавити, а з другою жінкою... ніколи». І я вірила, що мені вдасться його вирятувати, при чім і натерпілась би, може, чимало, однак що було то все для мене? Я ж його так любила, Маргарето! А тут? Що за рація виходити за сього чоловіка? Ми вели б неустанну боротьбу між собою, котра б остаточно

мусила виродитись у ненависть. Так, як я його знаю, то він не звернув би ніколи з шляху, раз обраного; а я, Маргарето, я не єсьм натурою, котра б могла зносити на своїм карку панування другого.

— Такі думки, дівчино, — відповіла стара дама, хитаючи жалісно головою, — не доведуть до нічого. Коли, бач, усе розбереш, усюди заглянеш, так і стрінеш усюди ключку. А все ж таки він узагалі відповідна «партія» для тебе, і ти привикнеш до нього. Привикає чоловік, боженьку, чи до одного! Тим скорше до людини: з днини на днину, з місяця на місяць, а там... о, ти не знаєш, як гарно може ще твоє життя уладитись, які хвилі береже ще воно для тебе! Чи хочеш, може, сама, на самоті жити, от, хоч би так, як і я? — і гіркий усміх промайнув по її старечім зжуренім лиці. — Чи розумієш ти хоч трохи, що то значить бути злишнім? Або чи розумієш ти на правду, що то таке убожество? Недостаток болить, журба мулить, пригноблює, робить вовчкуватим, убиває! А як старість настане, сили уступлять, Олено? Фахової освіти не маєш. Чи хочеш сукні паням шити? Ноти ціле життя відписувати? Хочеш, Олено?

Молода дівчина мовчала, її голова спочивала на згорнених на столі руках; ледве що видно було її бліде лице із спущеними віями.

— Хочеш сього, Олено? — обізвалась іще раз із притиском. — Ні, годі тобі того хотіти! Ти дійсно не можеш мати ще правдивого розуміння про нужденне вегетування²³, а то мусила би ти його повітати, як свого ангела-спасителя!

— Ніколи, Маргарето; краще вмерти! — почулося стиха.

— Умерти? — глянула понад окуляри на дівчину стара Маргарета. Був се ледувато-насмішливий, а zarazом милосердний погляд, що на ній спинився. Опісля зареготалась вона і, беручись наново за панчошу, почала одностайним голосом дальше:

— Коли Стефан умер, казала, що також мусиш умерти; а прецінь жиєш. Не вмирається воно так легко, Олено; вір мені. Раз — се було, як і мій чоловік помер (щось у рік, як ми побрались), — я думала тоді теж, як і ти, про смерть. Не знаю, чому не вмерла я, як і не знаю, чого живу? Всі вдовиці і старі панни, Олено, вони нічо. Остатні належать ще до тих безталанних, що ще до того і смішні. Самотні блукають у життю, без приюту, без становища, сказала би-м, без змислу, а ті — живуть, щоб не вмерти. Наприклад я: смерті не бажаю, як в молодих пристрасних днях. Знаю, що кінець сам прийде, а буде се сумний,

глухий кінець... Чи хочеш і ти вести таке життя? Чи, може, хочеш для «ідеї» жити? Наприклад, писати? Се тепер... неначе хвороба в жінок. Опроче, для ідеї живеться доти, доки не треба за кусником хліба побиватись. Виб'є однак та година, так ідеї перестають бути метою життя. Врешті, нехай собі й так. Думаєш, однак, що праця для ідеї заступить тобі се живе щастя, котрого розуміння мусить ще жити в твоїй груді, бо ж ти любила і була любленою? Чого ж, питаю ще раз, чого ж хочеш, Олено?

Немов змучена, підняла Олена голову і з відверненим лицем оперлась мовчки о поруччя крісла, ще й очі закрила рукою. Боже! Дійсно, чого ж вона ще хотіла? Що оставалось їй ще хотіти? Писати? До того не мала вона таланту, а всяке дилетантство було їй ненависне. Отже, що ж їй почати? Думати? Говорити? Майже на се виходило. А наколи на се вийшло, стало смішним...

Стара дама завважила муки молодої дівчини і, не змінюючи ні пози, ні тону, говорила далі:

— Дійсно, Олено, в тім взгляді не можу похваляти твого рішення. Що задумуєш чинити, воно, їй-богу, недобре!

Однак вона чула, що добре. Чула, що коли не буде придержуватися сеї думки, то пропаде, як тисячі перед і за нею. А того вона не хотіла.

— Що мучить тебе, моя дитино? — обізвалась знов, бачучи, що Олена сиділа безмовно та нерухомо. — Невже ж тобі жаль твоїх поглядів на життя, котрі ти, може, змінити мусила б? Іди ж бо, іди! Яка ти собі там і поступова, а в тім напрямі осталась ти все-таки ідеалістка. Оглянься лиш у життю і скажи сама, чи подружжя, котрі лучились без любові, в тисячних случаях не щасливіші від таких, що справді не раз лиш любов мали за підставу? Думала було, що ти якраз скорше вступиш у так зване «розумне подружжя», а ти замість того любиєшся в романтичних засадах і не хочеш у те вірити, що ми не в силі кермувати нашою долею, що на те є вища сила. Правду сказавши, світ висміє тебе, довідавшись, що через те відмовила К., бо його не любила!..

— Світ, Маргарето? — відказала гордо Олена, і згіршливий усміх промайнув по її лиці. — Та маса наших знайомих? Ані їх хвальба, ані їх догана не були ніколи в силі постановити для мене якесь правило! Мені просто неможливо розстатись із думкою, що так, як воно є, є недобре; що наступить однаке хвиля, в котрій правда сміло заволодіє;

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ